

સંસ્કૃત સાહિત્યમાં બાણભટ્ટ ગદ્યસમ્રાટ તરીકે જાણીતા છે. તેઓ સાતમી સદીના પૂર્વાર્ધમાં સમ્રાટ હર્ષવર્ધનના સમયમાં (ઉત્તર ભારતમાં) થઈ ગયા. તેમનો જન્મ વત્સ ગોત્રમાં થયો હતો. તેમના પિતાનું નામ ચિત્રભાનુ અને માતાનું નામ રાજદેવી હતું. તેમણે હર્ષચરિત અને કાદમ્બરી નામે ગદ્યકાવ્યના બે ગ્રંથો રચ્યા છે. આ પૈકી કાદમ્બરીનું કથાવસ્તુ કાલ્પનિક છે, જ્યારે હર્ષચરિતનું કથાવસ્તુ ઐતિહાસિક છે. પોતાના સમકાલીન સમ્રાટ હર્ષવર્ધનના જીવનના કેટલાક પ્રસંગોનું આ હર્ષચરિતમાં નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. તેમાં કુલ આઠ પ્રકરણો છે, જેને ઉચ્છ્વાસ નામ આપવામાં આવ્યું છે. આ પાઠ હર્ષચરિતના પ્રથમ ઉચ્છ્વાસમાંથી સંપાદિત કરીને લેવામાં આવ્યો છે.

પિતામહ બ્રહ્માની સભામાં દુર્વાસા સામવેદના મંત્રનું ગાન કરતા હતા ત્યારે તેઓ કોઈ કારણથી અન્ય મુનિ સાથે ઝઘડી પડ્યા અને મંત્રના ગાનમાં ભૂલ થઈ ગઈ. આથી દેવી સરસ્વતીને હસવું આવ્યું. હસી રહેલાં સરસ્વતીને જોઈને દુર્વાસા ગુસ્સે ભરાયા. ગુસ્સામાં ને ગુસ્સામાં ભાન ભૂલેલા દુર્વાસાએ સરસ્વતીને પૃથ્વી પર અવતરવાનો શાપ આપી દીધો. દુર્વાસાના ક્રોધી સ્વભાવથી ડરીને અન્ય ઋષિમુનિઓ તો મૌન જ રહ્યા, પણ પિતામહ બ્રહ્માએ દુર્વાસાને કઠોર શબ્દોમાં ઠપકો આપ્યો. બ્રહ્માએ આપેલા ઠપકાનું આ પાઠમાં વર્ણન છે.

ક્રોધથી માણસની મતિ સારા કે નરસાનો ભેદ કરી શકતી નથી. તેથી તે આંખવાળો હોવા છતાં પણ અંધ જ બની રહે છે. માનવના મનમાં પ્રગટતા ક્રોધથી શરીરમાં શી-શી પ્રતિક્રિયા થાય છે તે અને ક્રોધને લીધે આવી પડનારાં દુષ્પરિણામો તરફ અહીં અંગૂઠિનિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે. ક્રોધાંધ માણસ આંખો હોવા છતાં કઈ કઈ બાબતોને જોઈ શકતો નથી તેનું વર્ણન કરીને ક્રોધથી દૂર રહેવાનો બોધ આ પાઠમાં સરસ રીતે આપવામાં આવ્યો છે.

अथ तां तथा शप्तां सरस्वतीं दृष्ट्वा पितामहो मङ्गलपटहेनेव स्वरेण आशाः पूरयन् सुधीरं दुर्वाससम् उवाच ।

બ્રહ્મા, ને ખલુ સાધુસેવિતોઽયં પન્થાઃ યેનાસિ પ્રવૃત્તઃ । નિહન્ત્યેષ પરસ્તાત્ । ઇન્દ્રિયાશ્ચસમુત્થાપિતં હિ રજઃ કલુષયતિ દૃષ્ટિમ્ અનક્ષજિતામ્ । કિયદ્ દૂરં વા ચક્ષુરીક્ષતે । વિશુદ્ધયા હિ ધિયા પશ્યન્તિ કૃતબુદ્ધયઃ સર્વાન્ અર્થાન્ અસતઃ સતો વા । નિસર્ગવિરોધિની ચેયં પયઃપાવકયોરિવ ધર્મક્રોધયોરેકત્ર વૃત્તિઃ । આલોકમપહાય કથં તમસિ નિમજ્જસિ । ક્ષમા હિ મૂલં સર્વતપસામ્ । પરદોષદર્શનદક્ષા દૃષ્ટિરિવ કુપિતા બુદ્ધિઃ ન તે આત્મદોષં પશ્યતિ । ક્વ મહાતપોભારવૈવધિકતા, ક્વ પુરોભાગિત્વમ્ । અતિરોષણઃ ચક્ષુષ્માન્ અન્ધ એવ જનઃ ।

ન હિ ક્રોપકલુષિતા વિમૃશતિ મતિઃ કર્તવ્યમકર્તવ્યં વા । કુપિતસ્ય પ્રથમમ્ અન્ધકારીભવતિ વિદ્યા, તતો ભૃકુટિઃ । આદૌ ઇન્દ્રિયાણિ રાગઃ સમાસ્કન્દતિ, ચરમં ચક્ષુઃ । આરમ્ભે તપો ગલતિ, પશ્ચાત્ સ્વેદસલિલમ્ । પૂર્વમ્ અયશઃ સ્ફુરતિ, અનન્તરમ્ અધરઃ ।

કથં લોકવિનાશાય તે વિષપાદપસ્યેવ જટાવલ્કલાનિ જાતાનિ । અનુચિતાં ખલુ અસ્ય મુનિવેષસ્ય હારયષ્ટિરિવ વૃત્તમુક્તા ચિત્તવૃત્તિઃ । શૈલૂષ ઇવ વૃથા વહસિ કૃત્રિમમ્ ઉપશમશૂન્યેન ચેતસા તાપસાકલ્પમ્ । અલ્પમપિ ન તે પશ્યામિ કુશલજાતમ્ ।

- હર્ષચરિતે પ્રથમ-ઉચ્છ્વાસે

નામ : (પુંલિંગ) **પિતામહઃ** બ્રહ્મા (પુરાણાનુસાર માનવસૃષ્ટિ બ્રહ્માથી થઈ છે. તેથી તે પિતાના પિતા એટલે કે પિતામહ તરીકે ઓળખાય છે.) **પટહઃ** નગારું **દુર્વાસાઃ** એ નામના એક ઋષિ (તેઓ કોઈ વ્યક્તિ તરીકે પ્રખ્યાત છે.) **અર્થઃ** પદાર્થ કે ગુણ **આલોકઃ** પ્રકાશ **રાગઃ** (અહીં એક અર્થ) આસક્તિ (અને બીજો અર્થ) લાલાશ **નિસર્ગઃ** સ્વભાવ, પ્રકૃતિ **વિષપાદપઃ** ઝેરનું ઝાડ **શૈલૂષઃ** નટ આકલ્પઃ વેષ

(સ્ત્રીલિંગ) **આશા** દિશા **વૃત્તિ** સ્થિતિ, વ્યવહાર **ભૂકુટિ** ભમર, ભવું **હારયષ્ટિ** હારમાળા **વૈવધિકતા** ભાર સહન કરવાની શક્તિ

વિશેષણ : **શપ્તામ્ (સરસ્વતીમ્)** શાપ પામેલી (સરસ્વતીને) **ઇન્દ્રિયાશ્વસમુત્થાપિતમ્ (રજઃ)** ઇન્દ્રિયોદ્ગ્રાહી ઘોડાઓ દ્વારા ઉડાડવામાં આવેલી (રજ-ધૂળ) **કિયદ્ (દૂરમ્)** કેટલું (દૂર) **વિશુદ્ધયા (ધિયા)** શુદ્ધ (બુદ્ધિ વડે) **પરદોષદર્શનદક્ષા (દૃષ્ટિઃ)** બીજાના દોષને જોવામાં નિપુણ (દૃષ્ટિ) **કોપકલુષિતા (મતિઃ)** કોપથી મલિન થયેલી (બુદ્ધિ) **અતિરોષણઃ ચક્ષુષ્માન્ (જનઃ)** અતિશય ગુસ્સે થયેલી આંખવાળો (મનુષ્ય) **વૃત્તમુક્તા (ચિત્તવૃત્તિઃ)** સદાચારરહિત (મનોવૃત્તિ) **ઉપશમશૂન્યેન (ચેતસા)** શાન્તિરહિત (મનથી)

અવ્યય : **પરસ્તાત્** પછીથી, બવિષ્યમાં **એકત્ર** એકી સાથે **ક્વ** ક્યાં **અનન્તરમ્** પછી **પશ્ચાત્** પછી

સમાસઃ મઙ્ગલપટ્ટહેન (મઙ્ગલઃ ચાસૌ પટહઃ, તેન - કર્મધારય) । સાધુસેવિતઃ (સાધુભિઃ સેવિતઃ - તૃતીયા તત્પુરુષ) । ઇન્દ્રિયાશ્વસમુત્થાપિતમ્ - ઇન્દ્રિયાણિ એવ અશ્વાઃ (- ઇન્દ્રિયાશ્વાઃ, કર્મધારય), ઇન્દ્રિયાશ્વૈઃ સમુત્થાપિતમ્ - તૃતીયા તત્પુરુષ) । કૃતબુદ્ધયઃ (કૃતા બુદ્ધિઃ, યેન, તે - બહુવ્રીહિ) । નિસર્ગવિરોધિની (નિસર્ગસ્ય વિરોધિની - ષષ્ઠી તત્પુરુષ) । પયઃપાવકયોઃ (પયઃ ચ પાવકશ્ચ, તયોઃ - ઇતરેતર દ્વન્દ્વ) । ધર્મક્રોધયોઃ (ધર્મઃ ચ ક્રોધઃ ચ, તયોઃ - ઇતરેતર દ્વન્દ્વ) । સર્વતપસામ્ (સર્વમ્ ચ તત્ તપઃ, તેષામ્ - કર્મધારય) । પરદોષદર્શનદક્ષા (પરસ્ય દોષઃ - પરદોષઃ, ષષ્ઠી તત્પુરુષ), પરદોષસ્ય દર્શનમ્ (- પરદોષદર્શનમ્, ષષ્ઠી તત્પુરુષ), પરદોષદર્શને દક્ષા - સપ્તમી તત્પુરુષ) । આત્મદોષમ્ (આત્મનઃ દોષઃ, તમ્ - ષષ્ઠી તત્પુરુષ) । મહાતપોભારવૈવધિકતા (મહત્ ચ તત્ તપઃ (કર્મધારય), મહાતપસઃ ભારઃ મહાતપોભારઃ (ષષ્ઠી તત્પુરુષ), મહાતપોભારસ્ય વૈવધિકતા - ષષ્ઠી તત્પુરુષ) । કોપકલુષિતા (કોપેન કલુષિતા - તૃતીયા તત્પુરુષ) । સ્વેદસલિલમ્ (સ્વેદસ્ય સલિલમ્ - ષષ્ઠી તત્પુરુષ) । લોકવિનાશાય (લોકાનાં વિનાશઃ, તસ્મૈ - ષષ્ઠી તત્પુરુષ) । વિષપાદપસ્ય (વિષસ્ય પાદપઃ, તસ્ય - ષષ્ઠી તત્પુરુષ) । જટાવલ્કલાનિ (જટા ચ વલ્કલાનિ ચ - ઇતરેતર દ્વન્દ્વ) । મુનિવેષસ્ય (મુનેઃ વેષઃ, તસ્ય - ષષ્ઠી તત્પુરુષ) । હારયષ્ટિઃ (હારઃ એવ યષ્ટિઃ - કર્મધારય) । વૃત્તમુક્તા (વૃત્તેન મુક્તા - તૃતીયા તત્પુરુષ) । ચિત્તવૃત્તિઃ (ચિત્તસ્ય વૃત્તિઃ - ષષ્ઠી તત્પુરુષ) । ઉપશમશૂન્યેન (ઉપશમેન શૂન્યમ્, તેન - તૃતીયા તત્પુરુષ) । તાપસાકલ્પમ્ (તાપસસ્ય આકલ્પઃ, તમ્ - ષષ્ઠી તત્પુરુષ) ।

કૃદંત : (સં.ભૂ.કૃ.) **દૃષ્ટ્વા** જોઈને **અપહાય** છોડી દઈને (ક.ભૂ.કૃ.) **પ્રવૃત્તઃ** પ્રવૃત્ત થયેલો, લાગેલો

વિશેષ

1. શબ્દાર્થ : **ચક્ષુષ્માન્ અન્ધ એવ** આંખો હોવા છતાં પણ આંધળો જે **પૂરયન્** પૂરી દેતાં, ભરી દેતાં **સુધીરમ્** ગંભીરતાપૂર્વક **ઉવાચ** બોલ્યા. **બ્રહ્મન્** હે બ્રાહ્મણ (અહીં આ સંબોધન દુર્વાસા માટે બ્રહ્માએ કર્યું છે.) **સાધુસેવિતઃ** સજ્જનો દ્વારા આચરવામાં આવેલો **પન્થાઃ** માર્ગ **નિહન્તિ** હણી નાખે છે. **કલુષયતિ** મલિન કરે છે. **અનક્ષજિતામ્** ચંચળ આંખોવાળાઓનો **ધિયા** બુદ્ધિથી **કૃતબુદ્ધયઃ** શુદ્ધ બુદ્ધિવાળાઓ **અસતઃ સતઃ વા અર્થાન્** ખોટા કે સાચા વિષયને **પયઃપાવકયોઃ** **ઙ્વ** પાણી અને આગની જેમ **તમસિ** અંધારામાં **નિમજ્જસિ** (તું) ડૂબી રહ્યો છે. **મહાતપોભારવૈવધિકતા** મહાન તપના ભારને વહન કરવાની શક્તિ **પુરોભાગિત્વમ્** બીજામાં દોષ જોવાની વૃત્તિ **અન્ધકારીભવતિ** આંધળી બની જાય છે. નાશ પામે છે. **સમાસ્કન્દતિ** આક્રમણ કરે છે. વ્યાપી વળે છે. **ચરમમ્** છેવટનું, પછીનું **તાપસાકલ્પમ્** તપસ્વીના વેષને (**આકલ્પઃ=વેષ**) **કુશલજાતમ્** કુશળતાના સમૂહને, અનેક કુશળતાઓને

2. संधि : पितामहो मङ्गलपटहेनेव (पितामहः मङ्गलपटहेन इव) । साधुसेवितोऽयम् (साधुसेवितः अयम्) । येनासि (येन असि) । निहन्त्येष परस्तात् (निहन्ति एषः परस्तात्) । चक्षुरीक्षते (चक्षुः ईक्षते) । सतो वा (सतः वा) । चेयम् (च इयम्) । पयःपावकयोरिव (पयःपावकयोः इव) । धर्मक्रोधयोरैकत्र (धर्मक्रोधयोः एकत्र) । आलोकमपहाय (आलोकम् अपहाय) । दृष्टिरिव (दृष्टिः इव) । ततो भृकुटिः (ततः भृकुटिः) । तपो गलति (तपः गलति) । विषपादपस्येव (विषपादपस्य इव) । हारयष्टिरिव (हारयष्टिः इव) । शैलूष इव (शैलूषः इव) ।

स्वाध्याय

1. अधोलिखितेभ्यः विकल्पेभ्यः समुचितम् उत्तरं चिनुत ।

- (1) इन्द्रियाश्चसमुत्थापितं रजः किं कलुषयति ? ☐
- (क) मनः (ख) मस्तकम् (ग) दृष्टिम् (घ) सत्यम्
- (2) कुपिता बुद्धिः किं न पश्यति ? ☐
- (क) मार्गम् (ख) परदोषम् (ग) आलोकम् (घ) आत्मदोषम्
- (3) कुपितस्य स्वेदसलिलात् पूर्वं किं गलति ? ☐
- (क) तपः (ख) कर्तव्यम् (ग) रागः (घ) अधरः
- (4) कुपितस्य पूर्वम् अयशः ..... , अनन्तरम् अधरः । ☐
- (क) विमृशति (ख) स्फुरति (ग) कलुषयति (घ) निमज्जति
- (5) 'शैलूष' शब्दस्य कः अर्थः ? ☐
- (क) नर्तक (ख) नट (ग) गायक (घ) पर्वत
- (6) वृत्तमुक्ता चित्तवृत्तिः कीदृशी इव ? ☐
- (क) हारयष्टिः (ख) विषवल्ली (ग) दुष्टबुद्धिः (घ) अविद्या

2. एकवाक्येन संस्कृतभाषायाम् उत्तरत ।

- (1) कृतबुद्धयः कथं पश्यन्ति ?
- (2) धर्मक्रोधयोः एकत्र वृत्तिः कीदृशी ?
- (3) कोपकलुषिता मतिः किं न विमृशति ?
- (4) मुनिवेषस्य का अनुचिता ?
- (5) क्रोधान्धस्य किम् अन्धकारीभवति ?
- (6) दुर्वासाः कीदृशेन चेतसा तापसाकल्पं वहति ?

3. સમાસપ્રકારં લિખત ।

(1) મઙ્ગલપટહેન	.....	(2) સાધુસેવિત:	.....
(3) કૃતબુદ્ધય:	.....	(4) કોપકલુષિતા	.....
(5) ધર્મક્રોધયો:	.....	(6) વિષપાદપસ્ય	.....

4. સન્ધિવિચ્છેદં કુરુત ।

(1) સાધુસેવિતોઽયમ્	.....
(2) ચક્ષુરીક્ષતે	.....
(3) તતો ભ્રુકુટિ:	.....
(4) અન્ધ એવ	.....

5. રેખાઙ્કિતાનાં પદાનાં સ્થાને પ્રકોષ્ટાત્ યચિતં પદં ચિત્વા પ્રશ્નવાક્યં રચયત ।

(કદા, કસ્ય, કીદૃશી, કથમ્, કઃ)

- (1) પિતામહઃ સુધીરમ્ ઉવાચ ।
- (2) આરમ્ભે તપો ગલતિ ।
- (3) કુપિતસ્ય મતિઃ કર્તવ્યમકર્તવ્યં ન વિમૃશતિ ।
- (4) કુપિતા બુદ્ધિઃ આત્મદોષં ન પશ્યતિ ।

6. માતૃભાષાયાં ઉત્તરત ।

- (1) દુર્વાસાએ કોને શાપ આપ્યો ? શા માટે ?
- (2) ધર્મ અને ક્રોધનું સાથે હોવું તે કોના સમાન છે ?
- (3) બ્રહ્મા દુર્વાસાને નટ સાથે કેમ સરખાવે છે ?
- (4) દુર્વાસાનાં જટાવલ્કલ કોના જેવાં છે ? શા માટે ?
- (5) બ્રહ્મા ક્ષમા અંગે શું કહે છે ?

7. નીચેના પર ટૂંક નોંધ લખો :

- (1) ક્રોધની શારીરિક અસરો
- (2) બ્રહ્માનો દુર્વાસાને ઠપકો

8. યથાયોગ્યં સંયુજ્ય પૂર્ણ વાક્યં રચયત ।

ક

- (1) આરમ્ભે તપો ગલતિ
- (2) આદૌ ઇન્દ્રિયાણિ રાગઃ સમાસ્કન્દતિ
- (3) પ્રથમમ્ અન્ધકારીભવતિ વિદ્યા
- (4) પૂર્વમ્ અયશઃ સ્ફુરતિ

ખ

- (1) અનન્તરમ્ અધરઃ ।
- (2) પશ્ચાત્સ્વેદસલિલમ્ ।
- (3) વિમૃશતિ મતિઃ ।
- (4) ચરમં ચક્ષુઃ ।
- (5) તતો ભ્રુકુટિઃ ।

પ્રવૃત્તિ

- ક્રોધથી દૂર રહેવા માટે બોધ આપતી વિવિધ સૂક્તિઓ કે કહેવતો એકઠી કરો.
- દુર્વાસા મુનિ અંગેની અન્ય કથાઓની માહિતી મેળવો.